

STUDIE

ČESKÉ EVANGELICKÉ TISKY TOLERANČNÍ DOBY (1781–1861)

Zdeněk R. Nešpor (Praha)

Czech Protestant Printed Books from the Toleration Period (1781–1861)

Abstract: The issue of the Edict of Toleration legalised Protestants of Lutheran and Reformed confessions in Bohemia and Moravia. Their religious life required the support of printed materials in the form of religious literature of the corresponding confession approved by the state. Relatively high production of Protestant books, both original and translated, began to emerge. They anchored both Protestant denominations but simultaneously became mutually competitive and sometimes came into controversy with Roman Catholic authors. The author of this article monitors all printed Protestant literature in Bohemia and Moravia of the so-called toleration period, i.e. the period when the believers of the two Protestant confessions did not have full-fledged positions and were affected by numerous restrictions. In terms of book culture, it is divided into: 1) the period of early toleration (1781–1800), 2) the period of established toleration (1800–1848) and 3) the period of late toleration (1848–1861). In this framework, he provides an overview of Protestant literature in terms of its typological, authorial and publishing development and also evaluates the readership of this literary production.

Keywords: Protestant literature – Protestant book culture – Protestantism in the Czech lands – toleration period – religious literature

Josefinská náboženská tolerance zásadně proměnila konfesní poměry v Čechách a na Moravě (i v alpských zemích habsburské monarchie), protože po půldruhém století pronásledování alespoň v omezené míře legalizovala existenci protestantismu v podobě luterské a reformované (kalvínské) církve; zároveň došlo i k jistému zlepšení postavení evangelíků ve Slezsku, Haliči, Bukovině a v Uhrách.¹ I když přihlášených evangelíků nakonec nebylo mnoho (v Čechách a na Moravě šlo o necelá dvě procenta populace) a v následujících dekádách se museli vyrovnávat s řadou omezení a s postavením právě jen trpěné náboženské menšiny, pluralita křesťanských konfesí a jejich institucionální zabezpečení vyžadovaly řadu změn v obecné legislativě a společenském provozu, takže kupříkladu vedle nedávno zřízených obecných triviálních škol začaly vznikat soukromé školy protestantské.² Stejně tak začala vznikat nová evangelická náboženská literatura, což přímo vyžadoval charakter osvěcenské tolerance – věřící nově povolených konfesí bylo třeba vzdělávat, vychovávat a disciplinovat neméně než římské katolíky a židy.³

Je otázkou, můžeme-li z literárněhistorického hlediska vymezit soubor evangelické literatury na konfesním základě, jak to učinil J. B. Čapek,⁴ avšak na následujících stranách máme úkol nepoměrně snazší. „Vznik evangelické literatury“, o němž byla zmínka v předchozím odstavci, chápeme totiž v čistě fyzickém smyslu a její konfesionalitu jako dominantní čtenářské určení: budeme tedy sledovat českou a moravskou (zcela okrajově i slezskou, uherskou, příp. zahraniční) knižní produkci⁵ tištěnou pro náboženské potřeby evangelíků a jejich sborů v tzv. tolerančním období. Jeho rozsah je přitom neméně jednoznačný, začíná legalizací evangelíků (a jim určené knižní produkce) v říjnu 1781 a končí formálním zrovnoprávněním obou evangelických konfesí s římským katolicismem o osmdesát let později, v dubnu 1861.⁶ V důsledku předchozí protireformace i stávajících legislativních a společenských omezení přitom po celé toto období platilo, že počet evangelíků zůstával konstantní, vyskytovali se jen v některých oblastech českých zemí, především na venkově a v nejnižších sociálních vrstvách.

¹ Moderní shrnutí viz JUST – NEŠPOR – MATĚJKA 2009, s. 152–160; přehled vzniku a vývoje jednotlivých protestantských sborů NEŠPOR 2009.

² HAVELKA 1910; NEŠPOR 2007.

³ Na tuto nezbytnost pamatoval již dvorský dekret z 22. června 1782, nařizující vydání základních evangelických náboženských děl.

⁴ ČAPEK 1933.

⁵ Není-li uvedeno jinak, pod pojem „knižní produkce“ zahrnujeme i brožury, letáky a periodické tiskoviny (noviny, časopisy, kalendáře).

⁶ K odstranění některých omezení evangelických církví a jejich věřících došlo již tzv. protestantským provizoriem v lednu 1849, i přes to je však protestantský patent lepším mezníkem, protože (1.) teprve tento zákonný předpis alespoň z formálního hlediska vyrovnával postavení všech tří křesťanských vyznání v západní části habsburské monarchie, (2.) nedlouho před jeho vydáním došlo k odstranění jiných publikačních omezení vzešlých z éry bachovského neoabsolutismu, což obojí (3.) nastartovalo ohromný kulturní a společenský vzestup evangelíků v posledních dekádách 19. a na počátku 20. století. Konečně to (4.) umožňuje srovnání s již citovanou prací Čapkovou, analyzující část zde sledované literární produkce (původní tvorbu) odlišnými metodami a prostředky.

V Čechách a na Moravě byly více než tři čtvrtiny česky hovořících evangelíků, i když německojazyčné sbory také existovaly a jejich přítomnost zvýznamňovala hlubší tradice a podpora šlechty ve Slezsku, případně i unifikační tendence vídeňských evangelických konzistorií.

Přehlédneme-li českým a moravským evangelíkům určitou knižní produkci za celé toleranční období, je zjevná její přinejmenším početní nevyrovnanost. Velké množství knih a dalších tiskovin vyprodukovaných v posledních dvou dekádách 18. století vystřídal zjevný úbytek na počátku následujícího věku a ke kvantitativnímu růstu protestantské literatury opětovně došlo až na konci čtyřicátých let 19. století. Tyto rozdíly můžeme částečně vysvětlit vnějšími důvody, především různou mírou a charakterem cenzury: podstatná část evangelické literatury byla náboženskopolemická povahy a s výjimkou cenzurního uvolnění v první polovině vlády Josefa II. a během revoluce 1848–1849 neměla šanci na legální tištění.⁷ Dalším významným vnějším faktorem byla dostupnost zahraničních či starších (předbělohorských) domácích tisků, i když ta na počátku toleranční doby působila právě opačně, k nepotřebě nových vydavatelských počínů, a samozřejmě „nabídka“, tedy existence tisknutelných rukopisů. Neméně důležité však byly i vnitřní faktory evangelického společenství, najmě zájem a reálné potřeby potenciálních recipientů na jedné straně a ekonomická dostupnost tištěných děl na straně druhé. K tomu je třeba připomenout, že přinejmenším na počátku sledovaného období tisky mohly být a v některých případech zjevně také byly nahrazovány produkcí rukopisů, a to i na komerční bázi.⁸

Kombinací uvedených charakteristik můžeme alespoň pracovní rozdělit evangelické tisky toleranční doby do tří epoch, z nichž každá se dále rozpadá na dvě odlišná dílčí období. Prvotní rozmach protestantské literatury ve dvou dekádách po vydání tolerančního patentu, tedy zhruba v období 1781–1800, byl tvořen jednak horečnou sebevymežující a konfesionálněpolemickou produkcí, k níž přispívaly i tiskárny mimo Čechy a Moravu, po jejímž (nuceném) odeznění následovalo delší období pozitivněji orientovaného literárního prohlubování evangelické víry a zbožnosti. Tato epocha skončila zhruba na přelomu století, rovněž v důsledku generační výměny evangelických duchovních, již byli hlavními tvůrci nebo zprostředkovateli této literatury. Epocha ustálené tolerance, tedy období 1800–1848, se vyznačovala početně mnohem slabší literární produkcí, zpočátku asi ovlivněnou i napoleonskými válkami a související policejní kontrolou v přímé návaznosti na tzv. helvetskou rebelii, později zřejmě jen nízkou poptávkou po evangelické literatuře a současně její slabou nabídkou. K opětovnému vzestupu došlo v souvislosti s revolucí 1848–1849, od níž si někteří evangeličtí vůdcové (a někdy i jejich přátelé z řad římských katolíků) slibovali zrovnoprávnění, což sice v období neoabsolutismu nebylo možné, přesto však již nedošlo k restauraci dřívějších poměrů a k úplnému omezení protestantské literatury. Českou evangelickou literaturu všech tří epoch budeme na následujících

stranách sledovat z hlediska jejích typů, autorů, jazyka, tiskařů a recipientů; vzhledem k rozsahu tohoto příspěvku budou ovšem uvedeny jen charakteristické či významné příklady, nikoli vyčerpávající přehled evangelických tisků.⁹

Tisky rané toleranční doby (1781–1800)

Jakkoli byl toleranční patent pro Čechy, Moravu, české Slezsko a alpské země dílem osvícenského zájmu o poddané, jeho hlavní úloha byla disciplinační a unifikační; Josef II. byl „Fanatiker des Staatswohles“. Legalizace dosud skrytých nekatolíků, které se nepodařilo vymýtit násilnou rekatolizací, měla umožnit jejich lepší kontrolu a pozitivní zapojení do tvorby společenských hodnot, bránit jejich útokům za hranice a dalším formám spojení s nepřátelskou cizinou a v neposlední řadě sjednotit a zefektivnit přístup státu k těmto poddaným v jednotlivých částech monarchie. Státní a vrchnostenské úřady byly proto po prvotních zmatcích spojených s vyhlášením náboženské tolerance důsledné ve snaze o udržení pořádku, usilovaly o rychlou konsolidaci evangelických společenství a jejich zapojení do širších sociálních struktur, stejně jako o výchovu jejich členů v duchu povolených konfesí. Zjednodušeně řečeno, státu sice přestalo záležet na tom, byli-li jeho poddaní katolíky nebo protestanty, nadále a tím spíš však měli být řádnými křesťany v tom smyslu, jaký tomuto pojmu dávali osvícenští teologové, a neméně řádnými poddanými plně loajálními vůči panovníkovi. Řádné evangelíky však bylo nutné teprve vytvořit: prvotním úkolem protestantských duchovních bylo disciplinovat neosourodé a mnohdy nábožensky i sociálně konfliktní společenství doposavad tajných nekatolíků.

Panovník a jeho rádci si plně uvědomovali význam náboženské literatury v tomto procesu, zesílený ještě i skutečností, že skryté nekatolické společenství v protireformačním období udržovala a posilovala právě dochovaná předbělohorská, resp. stále častěji do Čech a na Moravu pašovaná zahraniční literatura.¹⁰ Již zmiňovaný dvorský dekret z června 1782 proto nařizoval co nejrychleji vydat základní evangelickou náboženskou literaturu: bibli, luterské a reformované katechismy, bohoslužebné agendy obou povolených konfesí a jejich zpěvníky, určené i ke kultivaci domácí zbožnosti. Nebylo-li vzhledem k rozsahu a ekonomické náročnosti možné domácí vydání příslušných děl, typicky v případě bible, počítalo se s možností jejich dovozu. Avšak ještě než se tato opatření dokázala (plně) prosadit, projevil se důsledek jiného josefinského nařízení, omezení a proměny tiskové cenzury. Nastala známá brožurová válka, která měla v případě českých tisků výrazně náboženský charakter. Evangelíci a jejich podporovatelé začali propagovat nově povolené konfese, čemuž římskokatolичtí teologové neméně vášnivě oponovali. Státní zásah zdůrazňující výsadní postavení římskokatolické církve tomu sice učinil přítrž, ještě nějaký čas však mezi sebou z konkurenčních důvodů polemizovali představitelé obou evangelických vyznání.

⁷ Srov. KOLLÁROVÁ 1999, 2013; NEŠPOR 2006; WÖGERBAUER – PÍŠA – ŠÁMAL – JANÁČEK et al. 2015, s. 261–264, 289–303.

⁸ KUCHAROVÁ – NEŠPOR 2011.

⁹ Úplný přehled dosud nebyl vytvořen, i když by to zřejmě bylo možné. Souborem veškeré evangelické literatury toleranční doby přitom naneštěstí nedisponuje žádné pracoviště, a to včetně nejrozsáhlejší knihovny Evangelické teologické fakulty UK, integrující i původní celocírkevní knihovnu Husova domu (FRINTA 1938).

¹⁰ DUCREUX 1994; ŠORM 2007.

Navzdory josefinské „pořádkumilovnosti“ měla evangelická literatura prvních let tolerančního období převážně burcující, polemický a/nebo obranný charakter. Historičtí nedochované *Zprávy, kterak a jak má přihlašující se evangelik svému jej examinujícímu knězi katolickému odpovídati*, údajně vydané Matějem Markovicem v Praze v roce 1783, je sice sporná,¹¹ pražský luterský kazatel však stačil hned dvakrát anonymně vydat starší dílo svého otce, *Nevinného odpadlce* (jednou s vročením 1780, podruhé 1783; Knihopis 5.207), ospravedlňující a propagující protestantismus, které v roce 1783 doplnil o příslušná biblická místa a výňatky z významných teologů (*Notae ad Innocentem Apostatam*, Praha 1783; srov. Knihopis 5.207). Když přestalo být možné kritizovat římskokatolickou víru a nabádat k přestupům, luteráni a reformovaní začali polemizovat mezi sebou o podstatě a správném výkladu křesťanství, příkladu prvotní církve i návaznosti na dávnou tradici české reformace. K užítku přišel reeditovaný spis berlínského exilového faráře J. T. Elsnera, vydaný pod pseudonymem Ignác Bogislav, *Reformírtského smyslu bratři Češi* (Praha 1783; Knihopis 1.203), s nímž polemizoval přešpurský luterský senior M. Institoris Mošovský (*Potřebné Ponapravení omylného Spisu*, 1785; Knihopis 3.373), ještě dřív ukazující pravověrný a „moderní“ charakter vlastní konfese (*Listovní Odpověď k Augspurského Vyznání Čechům a Moravanům*, Praha 1783; Knihopis 3.371). S kalvinisty polemizoval rovněž kazatel a později český superintendent Štěpán Leška (*Rozmlouvání jednoho Helvetského vyslance s evangelickým Augšp. vyzn. Čechem*, Jindřichův Hradec 1784; Knihopis 4.798).

Evangelickým polemikám přitom konvenovaly i některé názory osvícenských katolíků, takže již zmiňovaný Markovic vydal rovněž první český překlad části Roykových dějin kostnického koncilu (*Dekrét Sněmu Kostnického o Přijímání pod jedním způsobem*, Praha 1783; Knihopis 14.902). Širší význam mělo to, že vstřícnost vůči evangelíkům začali projevovat někteří vydavatelé kalendářů nebo i novin, ať už motivováni ušlechtilými důvody podpory mezikonfesionálního soužití, nebo jen vidinou potenciálního zvýšení odbytu. Jako první se příležitosti chopil malostranský tiskař J. T. Höchenberger (*Nový kalendář, neb Měsíčník k potřebě a užívání lidu evangelického náboženství*, 1783, Knihopis 3.677, jako *Historický kalendář ... pro lid církvi českých obnovených až do roku 1788*, Knihopis 3.668–74), na jehož činnost navázal M. V. Kramerius svými *Novými kalendáři Tolerancý* (1787–1797, Knihopis 4.377–88) a do značné míry i orientací Schönfeldových, respektive později svých vlastních novin.¹² Nic z toho sice nebylo výlučně evangelické, tyto tisky však otvíraly evangelíkům „cestu do společnosti“ – kdyby jí tehdy byli s to.

Realita toleranční evangelické minority byla daleko trudnější, s výjimkou nemnoha vzdělaných duchovních šlo o ekonomicky a sociálně nejnižší vrstvy, jejichž náboženský

a kulturní rozhled tomu namnoze odpovídal. Evangeličtí duchovní měli plně ruce práce, aby své věřící přesvědčili o vlastních konfesích,¹³ a proto po odeznění raných polemik nastoupilo vydávání základní konfesionálně určující literatury, přesně v intencích dvorského dekretu z roku 1782 (byť nikoli nezbytně v podobě tam uvedených konkrétních děl). Tištěna byla reformovaná konfese (*Krátké a sprosté vyznání a vysvětlení víry čisté křesťanské*, Praha 1783, Knihopis 1.609; *Učení o hlavních člancích Víry čisté křesťanské*, Praha 1790, Knihopis 16.485) a agenda (*Agenda ... k užívání Církvi Českých reformovaných*, Praha 1783, Knihopis 18.036), několik katechismů, modlitební knížka i zpěvník, přičemž jako dominantní překladatel a upravovatel nebo i autor se uplatnil libišíský farář Jan Végh.¹⁴ Luteráni, jichž byl menší počet a současně mohli alespoň do jisté míry snáz využívat exilovou nebo uherskou evangelickou produkci v českém jazyce, naproti tomu museli dost dlouho čekat a pak se spokojit hlavně se zpěvníkem, k němuž byla připojena agenda (Štěpán Leška: *Nová Kniha Zpěvů Křesťanských*, Praha 1796, Knihopis 4.793), následovaným i katechismem (G. C. Schmidt: *Počátečné Cvičení v Náboženství*, Praha 1797, Knihopis 15.379).

I když z povahy věci šlo nejčastěji o české adaptace existujících spisů, nikoli o vlastní autorskou tvorbu (jednalo se o základní, oficiální církevní literaturu, avšak do značné míry se to týkalo i mezikonfesionálních polemik), několik málo evangelických duchovních vzdělaných v Uhrách během dvou dekád po vydání tolerančního patentu dokázalo vytvořit rozsáhlý a solidní korpus české evangelické náboženské literatury. Německojazyčná literatura s výjimkou českého Slezska prakticky absentovala. Zprvu přitom došly uplatnění i zahraniční tisky, vydávané speciálně pro české a moravské evangelíky, brzy se však ukázaly cenově nekonkurenceschopné¹⁵ a převládli domácí tiskaři, nejčastěji Rosenmüllerovi dědicové, Schönfeld, Hrabovi dědicové a Höchenberger v Praze, Hilgartner a Landfras v Jindřichově Hradci. Volba tiskaře byla zřejmě primárně motivována ekonomicky, v některých případech se však mohly uplatnit i bližší styky a určitá vstřícnost vůči evangelíkům – stejně jako bylo u jiných vyloučeno, aby tiskli „heretickou“ literaturu; tuto hypotézu prozatím nelze přímo doložit. Každopádně se záhy ukázalo, že tisk evangelické literatury žádný velký zisk nepřinese. Evangeliků bylo málo a měli hluboko do kapsy (také kvůli ekonomickým omezením vyplývajícím z tolerančního patentu), jen obtížně se sžívali s „oficiální“ podobou své církevní zbožnosti,¹⁶ takže často sahalo raději po „osvědčených“ starších tiscích, pokud je měli k dispozici, a k silnější recepci „nových“ spisů docházelo teprve postupně. Nestali se ani výraznějšími odběrateli konfesionálně neutrální osvícenské informační literatury, která tím zašla na úbytě, pokud svoji vstřícnost neomezila.

¹¹ O existenci tohoto spisu jsou přesvědčeni JANATA – ŠUBERT – TARDY 1864, s. 262; LUKÁŠEK 1914, s. 59; pochybuje o ní naopak ČAPEK 1933, I., s. 216. Knihopis *Zprávu* neuvádí.

¹² Podrobněji NEŠPOR 2010a.

¹³ KOWALSKÁ 1999; NEŠPOR 2004.

¹⁴ K této osobnosti HREJSA 1930.

¹⁵ Srov. KOWALSKÁ 1999, s. 141.

¹⁶ Srov. HAJDINOVÁ 2015.

Tisky období ustálené tolerance (1800–1848)

Pro českou a moravskou evangelickou minoritu pozdější toleranční doby až do poloviny 19. století bylo charakteristické pouhé přežívání, nikoli výraznější rozvoj. Ke konverzím prakticky nedocházelo (nejčastější výjimku představovaly smíšené sňatky), sborová struktura byla ustálená a neprojevil se ani žádný sociální vzestup. Římskokatolická většina o evangelíky ztratila zájem, pokud jej vůbec kdy měla, a postupně klesala také intelektuální a kulturní úroveň jejich představitelů. Zatímco část první generace evangelických duchovních příšedších z Uher patřila mezi špičku své doby a byla motivována k velkým publikačním výkonům,¹⁷ jejich nástupci z domácích rodů museli řešit mnohem „praktičtější“ starosti a této úrovně nedosáhli, také kvůli intelektuálnímu uzavření monarchie za vlády Františka II. Jejich vzdělání bylo slabé a kultivační kontakty se zahraničními souvěrci sporadické, ne-li zcela zprerhané, zatímco vztah k předchůdcům z různých důvodů komplikovaný.¹⁸ Došlo-li proto výjimečně ke vzniku nového evangelického sboru, který byl vytvořen lépe situovanými imigranty z ciziny, nepřekvapuje, že zůstali orientováni mimo společenství svých českých souvěrců (nezávisle na jazyce).¹⁹ V pozitivním smyslu odlišná byla situace luteránů v českém Slezsku, jejich kontakty s českým a moravským prostředím však byly minimální.²⁰

Počátky tohoto období byly nadto spojené s napoleonskými válkami, které se sice přímo v tištěné evangelické produkci neodrazily, ale výrazně posílily již uvedené intelektuální uzavření habsburské říše a policejní režim. V případě evangelíků přitom víc než kde jinde. Jedna z nejvýraznějších osobností moravské reformované církve, superintendent Michael Blažek, který se v předchozím období tolik neuplatnil kvůli svému věku, byl totiž obviněn z podněcování tzv. helvetské rebelie v letech 1796–1797.²¹ I když se podezření nepotvrdilo a Blažek se směl vrátit i do svého úřadu, nadále psal převážně jen „do zásuvky“ a vydávání evangelických spisů jako celku bylo podřízeno přísné kontrole. Všechny tyto důvody vedly k tomu, že evangelických tisků v první polovině 19. století výrazně ubylo.

Určující příčinou byl nicméně nezáměr ze strany potenciálních čtenářů a odběratelů, kteří o novou literaturu prakticky neměli zájem, ani prostředky na její nákup. Signifikantní je v tomto směru skutečnost, že čeští evangelíci po celé toleranční období nedokázali ani jednou vydat bibli nebo její část, a byli vděční za působení zahraničních biblických společností, jejichž produkce byla nejlacinější možná.²² V tištěné domácí produkci převažovala nová vydání ranětolerančních spisů, které si mezitím našly své čtenáře a svou oblíbeností se staly stálicemi po celé „dlouhé“ 19. století (Véghovy modlitby, Leškův zpěvník), jen výjimečně doplňovaná příležitostnými časovými tisky (Jakub Glac: *Zprávy o slavení třetí jubilejní slavnosti Reformací*, Praha 1820)

nebo díly zahraničních autorů (*Jána Bunyana cesta křesťana*, Praha 1815) – v obou případech přitom šlo o překlady. Náročnější nová díla domácích autorů byla zcela výjimečná (Jozef Nešpor: *Postylla*, Praha 1831) a vůbec největší v českých zemích tištěný „evangelický“ spis, desetisvazková náboženskoprávní příručka Petera Karla Jaksche, byl dílem římského katolíka pro úřední potřebu (*Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzfache ... für das Königreich Böhmen*, Prag 1828).

Zatímco v českém Slezsku se i přes toleranční omezení evangelická knižní produkce dále rozvíjela, v Čechách a na Moravě nastal zřetelný úpadek. Německojazyčné evangelické tisky nevycházely prakticky vůbec a české jenom omezeně, v naprosté většině přitom šlo o znovuydávaná starší či překladová díla. Mezi jejich tvůrci se začali vedle duchovních uplatňovat i evangeličtí učitelé, celkově jich však bylo minimum, z tohoto důvodu se rovněž snížil počet tiskařů, pro které evangelická literatura představovala marginální část příjmů. Mezi evangelíky využívanými tiskárnami častěji figurovali především Haasovi synové, v dalších případech šlo spíše o zcela příležitostné zakázky motivované nejspíš aktuálními nabídkami. Odběratelů nebylo mnoho a z dochovaných tisků se zdá, že vedle „klasických autorů“ cenili hlavně co nejlacinější provedení.

Tisky pozdní toleranční doby (1848–1961)

Z náboženského hlediska neplnoprávné postavení evangelíků se některým jejich nejmladším představitelům začalo před polovinou 19. století zajídat, toleranční omezení chápali jako svazující a bránící i sociálnímu a ekonomickému vzestupu svých souvěrců. Argumentovali přitom rovněž evangelickou minulostí českého národa a chválou, již se zejména Jednotě bratrské dostalo v německém romantismu (Herder) – ale také v prostředí Rongeho tzv. německého katolicismu. V německokatolické tiskárně v Hiršbergu (dnes Jelenia Góra) byly dokonce v této době česky vydávány knihy dávných představitelů české reformace (Komenský, Rosacius), zřejmě s misijní tendencí (např. *Historia o těžkých protivenstvích církve české*, Hiršberk 1844). Nejviditelnějšími představiteli tohoto proudu se stali reformovaný kazatel Bedřich Vilém Košut a jeho luterský protějšek Josef Růžička, oba působící v Praze a ve spojení s liberálně orientovanými intelektuály v neoficiálním spolku Repeal. Snahy o zrovnoprávnění českých protestantů a jejich vzestup tím získaly dobře slyšitelné vnější podporovatele v osobách Karla Havlíčka, Ludvíka Rittersberga²³ a dalších, a nakonec se staly i agendou revolučního Národního výboru. Zatímco již v posledních letech a měsících před propuknutím revoluce zejména Košut ostentativně porušoval některá toleranční nařízení, aniž by byl perzekvován, revolučního kvasu přímo využil k veřejné prezentaci svých názorů a jeho kázání se pro Pražany stala módní

¹⁷ Příznačně ovšem Štěpán Leška po necelých dvaceti letech působení v Čechách své úsilí vzdal a poděkovav se z úřadu českého superintendenta vzal zavděk pouhým farářským místem v Uhrách; podobně další výrazný luterský intelektuál Jan Borott odešel do Žitavy.

¹⁸ HREJSA 1930, s. 104–117.

¹⁹ NEŠPOR 2009, s. 196; ZEMAN 2010.

²⁰ TOMÁŠOVÁ 2018.

²¹ Případ je podrobně popsán v nedávno vydaném Blažkově životopise, obsahujícím i rozbor jeho literární činnosti; BOLOM KOTARI 2016.

²² NEŠPOR 2013; PIŠNA 2013.

²³ Např. RITTERSBERG 1850, s. 12, 147.

společenskou událostí; došlo přitom i k ne nevýznamnému počtu konverzí římskokatolických duchovních.²⁴

Revoluční události zároveň paralyzovaly dosavadní cenzuru, a protože Košutův okruh měl nejen ambice, nýbrž i schopnosti veřejně působit, zrodila se nová vlna brožurové války. Kupříkladu velenický farář Gerson Šoltéz v jubilejním tolerančním kázání v říjnu 1848 volal po rovnoprávnosti a růstu evangelické církve na úkor „středověkého“ katolicismu (*Poslední Tolerance*, Praha 1849, s. 22–23), zatímco anonymní brožura *Upřímné slovo ke katolickým krajanům od jednoho českého evangelíka*, zabavená Košutovi, dokonce otevřeně nabádala katolíky k přestupům.²⁵ Vrcholem kritiky římskokatolické církve byla nicméně kniha Antonína Vysokomýtského *Početí roku 1620...* s příznačným podtitulem „řádění Jezuitů v Čechách a na Moravě“ (Praha 1849), podávající nacionálně a konfesionalně vyhocenou interpretaci českých dějin a ústící v přesvědčení o nutnosti radikálních reforem, ne-li opuštění církve ve prospěch protestantismu. Ústřední platformou reformních evangelických snah, které měly ústit ve spojení obou evangelických církví a v reprotestantizaci českého národa, se stal nově založený časopis *Česko-bratrský Hlasatel* (1849–1850), pod tlakem obnovené cenzury po roce nahrazený umírněnějším *Česko-bratrským Věstníkem* (1850–1851);²⁶ redakce *Hlasatele* přitom sídlila v expedici Havlíčkových *Národních novin*. Nešlo tedy jen o ideovou podporu a mezi další liberály zvučně sekundující evangelíkům bychom mohli počítat třeba F. B. Mikovce nebo Karla Sabinu. Představitelé římskokatolické církve se s tím ovšem nehodlali smířit, a tak zatímco protestantským knižním polemikám oponovali vlastními, neméně ostrými brožurami, s časopisem hojně polemizovali v *Blahověstu*. Revoluční evangelické polemiky a časopis Košutova kroužku ostatně nebyly určené výhradně českým evangelíkům, naopak se snažily oslovovat co nejširší veřejnost.

Vlastní evangelické společenství jejich myšlenky sice dočasně přijalo, ale když došlo na reakci, nechalo se uspokojit odstraněním většiny tolerančních omezení a největší „křiklouny“ snadno obětovalo.²⁷ Českobratřští reformisté ostatně nebyli jedinými, kdo z českých evangelíků využil revolucí otevřených publikačních možností. Vedle uvedené polemické literatury byly tištěny i standardní církevní naučné spisy, napsané jistě ještě v předrevolučním období (Matěj Kubeš: *Katechismus křesťanský*, Praha 1848), stejně jako historická literatura potvrzující „správnost“ té které evangelické konfese, nikoli jejich liberálněnáboženské a nacionální spojení (Jan Sluníčko: *Confessio fratrum bohemicorum*, Praha 1848). Vlna revoluční evangelické literatury zřejmě neopadla jen proto, že jejímu dalšímu šíření zabránila obnovená cenzura, ale i z toho důvodu, že jí scházela recepční okruh. Pro většinovou římskokatolickou společnost šlo nanejvýš o chvilkový zájem a evan-

gelická menšina začala teprve nově objevovat literární zdroje, asi i v souvislosti s většími ekonomickými možnostmi, k nimž vedlo odstranění ekonomických omezení evangelíků. Jejich zájem o vlastní literaturu již totiž neopadl, byť se v žádném případě nemuselo (vzhledem k cenzuře ani nemohlo) jednat o tak vyhocené spisy, jaké vycházely z Košutova okruhu.

I když nastupující neoabsolutistický režim bedlivě sledoval projevy politické opozice, mezi něž byly zahrnovány i protestantské emancipační snahy, a evangelíkům bylo zapovězeno vydávání časopisu, jeho úlohu převzaly kalendáře.²⁸ Namísto neschválených „buřičských brožur“ daly cenzurní orgány zelenou novodobé konfesionalizaci, zdůrazňující vzájemnou výlučnost obou protestantských vyznání a budující plně disciplinované církve (např. V. Löhe: *Malý katechismus Doctora Martina Lutheru*, Praha 1853). Státní zájem tu šel ruku v ruce s nejnovějšími zahraničními zkušenostmi evangelických duchovních obou vyznání, již se během opětovně umožněných zahraničních studijních pobytů setkávali nejen s novými formami zbožnosti, ale také se zřetelně konfesionalizačními tendencemi. Konfesionalismus se stal určujícím znakem většiny českých a moravských evangelických sborů ve druhé polovině 19. století, a když se po dvaceti letech objevil pokus o novou církevní unii, byl jednoznačně odmítnut.²⁹ První projevy těchto tendencí přitom nalzáme právě již v období neoabsolutismu, přestože evangelická knižní produkce tehdy byla omezená, ostatně stejně jako všechny literární a další projevy (údajného) českého nacionalismu.

Jestliže evangelické tisky období pozdní tolerance začaly převahou polemik a razantního sebevymezení, z nichž část uplatňovala historickou argumentaci, jiné podoby historické (sebe-)legitimizace se uplatnily i v pozdější naučné literatuře konfesionalizačního období. Nově a s „patričnými“ předmluvami byly vydávány protestantské konfese a katechismy, modlitební knihy a kázání, případně i další – mnohdy překladová – náboženskovzdělávací literatura; zároveň přitom trval zájem o „klasiku“ z období rané tolerance. Mezi autory se vedle duchovních a učitelů začali uplatňovat i angažovaní laici, v Čechách a na Moravě jazykově stále výrazně dominovala čeština. Nehledíme-li ke Slezsku, je vyšší podíl německojazyčné evangelické literatury teprve záležitostí posledních dekád 19. století a souvisí s hnutím Los-von-Rom, jež do luterské církve přivedlo řadu konvertitů.³⁰ Češi, zejména pražští intelektuálové, si první vlnu nacionálně a liberálně nábožensky orientovaného zájmu o protestantismus Košutovou zásluhou odbyli již v polovině století. Evangelické tisky a časopis tehdy oslovovaly mnohem širší společenství než jenom členy protestantských církví, byť jen nakrátko a v naprosté většině bez důsledků v podobě konverze. Pak se evangelíci zase „stáhli do sebe“, což platilo i o jejich literární produkci.³¹ Historicko-legitimizační

²⁴ LUKÁŠEK 1927.

²⁵ Tamtéž, s. 89–90.

²⁶ NEŠPOR 2010b, s. 13–25.

²⁷ NEŠPOR 2010c.

²⁸ NEŠPOR 2010a, s. 118–122.

²⁹ ŘÍČAN 1937.

³⁰ Jiné „nespokojence s katolicismem“ tehdy ovšem oslovilo starokatolické hnutí a mezi oběma proudy a jejich literární produkcí není vždy ostrá hranice; srov. KAISEROVÁ 2003.

³¹ Platilo to i pro technickou stránku věci: Zatímco v revolučních letech 1848–1849 evangelíci hojně využívali služeb stejných tiskáren jako političtí liberálové, později se omezili na několik málo dlouhodoběji využívaných podniků a nově začaly vznikat specificky evangelické vydavatelské společnosti.

argumentace českou reformací, již sice nezačali, ale výrazně zpopularizovali, se však už stala stálíci nacionálně českého literárního provozu, aby byla po pádu neoabsolutismu a v dalších dekádách využívána i na politickém kolbišti.

Závěrem

Další vývoj české, ale už i jazykově německé evangelické literatury z Čech a Moravy ve druhé polovině 19. století by ukázal ohromný rozmach, značně přesahující relativní zastoupení evangeliků ve společnosti. Formální zrovnoprávnění s římskými katolíky nastartovalo jejich obrovský sociální a kulturní vzestup, evangelíci se začali stěhovat do měst, objevovat mezi univerzitními učiteli, podnikateli a vyššími úředníky, získávali společenský vliv.³² Ruku v ruce s tím působil nacionalistický a politický zájem části společnosti o „odkaz“ české – případně německé – reformace, nebo o liberální, deklerikalizované pojetí církve, který vedl i k příležitostným konverzím. Kulturnímu a intelektuálnímu vzestupu evangeliků napomohla vnitřní svoboda jejich společenství, v literární sféře nově zavedená po pádu neoabsolutistické cenzury: stoupenci různých myšlenkových, spirituálních i sociálních proudů spolu začali diskutovat prostřednictvím řady časopisů a dalších tisků³³ a tuto názorovou výměnu později obohatily i početně nevelké, ale aktivní nonkonformistické církve.³⁴ Širší společnosti, do níž konečně vstupovali jako plnoprávní členové, měli evangelíci co nabídnout; vzhledem ke své početní marginalitě se sice nemohli stát jedinou vůdčí složkou společnosti, v rámci elity se však uplatnili nemalou a druhy zcela nepředstavitelnou měrou.

Kulturní a sociální vzestup českých a moravských evangeliků na sklonku 19. století zřetelně kontrastuje se situací toleranční doby, přičemž literární kultura je toho dobrým příkladem. I když evangelická toleranční literatura byla v určitých obdobích (na počátku a na sklonku této epochy) až překvapivě hojná, byla to zřetelně publikační produkce marginálů, již museli alespoň v ideových základech ustavit a zabezpečit své společenství a to jim stačilo. Jejich první intelektuální elita byla „importovaná“ a nepočtená,³⁵ nepodařilo se jí vychovat odpovídající nástupce, a v rámci svých možností se o to nejspíš ani nepokoušela. Cílem prvních vydavatelů a autorů novodobých českých evangelických tisků bylo vytvořit základ pro církevní evangelickou zbožnost, kultivovat a sjednotit dosavadní tajné nekatolíky, proto se snažili o široce dostupnou, svým provedením nutně co nejlacinější knižní produkci. Nutno říci, že v tomto ohledu slavili úspěch a několik raně tolerančních modlitebních knih a zpěvníků prokázalo svou životnost po celé 19. století. Šlo však o jednotlivé případy, zatímco většina této literatury rychle ztratila na významu, stejně jako literatura z období ustálené tolerance – a stejně jako pokusy osvěcenských sympatizantů s protestantismem, které počítaly s „automatickým“ a rychlým vstupem evangeliků do společnosti, nebo jej s vidinou ekonomického zisku předpokládaly.

Dlouhodobý ohlas neměly ani snahy revolučních česko-bratrských radikálů a jejich liberálních soupeřů z let 1848–49, i když ve druhém případě zřejmě spolupřipravily pozdější nástup nacionálně a politicky motivovaných odkazů k (údajným) tradicím české reformace. Vlastnímu evangelickému společenství stačilo odstranění nejtěžších omezení, uzavřelo se do sebe a vydalo se cestou konfesionalismu, propagovaného i aktuální literární produkcí. I to byla reakce marginálů na jejich společenské postavení, postupně odezňující teprve s formálním zrovnoprávněním a společenským vzestupem. Tento vzestup byl na druhou stranu spojen s upožadováním specificky evangelické literatury, již zůstalo vyhrazeno stále menší pole působnosti. Výlučně „evangelickou“ zůstala jen náboženská literatura v nejužším slova smyslu, avšak zatímco ta na počátku toleranční doby tvořila bezmála všechnu knižní produkci určenou českým a moravským evangelikům, o sto let později se jednalo o malý zlomek knih a časopisů, které protestanti – s výjimkou „ultrazbožných“ členů nonkonformistických církví – četli.

Seznam použité literatury:

- BOLOM KOTARI 2016:** BOLOM KOTARI, Sixtus. *Svoboda svědomí. Superintendent Michael Blažek a protestantská společnost pozdního osvícenství*. Praha – Brno: Historický ústav AV ČR, Maticе Moravská, 2016.
- DECREUX 1994:** DUCREUX, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. *Literární archiv PNP* 1994, č. 27, s. 61–87.
- FRINTA 1938:** FRINTA, Antonín. *Knihovna Husova domu v Praze*. Praha: V. J. Tachecí, 1938.
- HAJDINOVÁ 2015:** HAJDINOVÁ, Eva. Předtoleranční a toleranční evangelíci v Čechách jako příklad omezené, avšak charakteristické skupiny drobné inteligence. *Cornova* 2, 2015, č. 2, s. 35–60.
- HAVELKA 1910:** HAVELKA, Emanuel. *Protestantské školství v Čechách a na Moravě*. Praha: Dědictví Komenského, 1910.
- HREJSA 1930:** HREJSA, Ferdinand. *Jan Věgh. K 150letému výročí tolerance*. Praha: Blahoslavova společnost, 1930.
- JANATA – ŠUBERT – TARDY 1864:** JANATA, Jan – ŠUBERT, Václav – z TARDY, Heřman. *Památka roku slavnostního 1863, tisícileté památky obrácení národu českého na Moravě, Slovensku a v Čechách skrze Cyrila a Metoděje na křesťanství*. Praha: vl. n., 1864.
- JUST – NEŠPOR – MATĚJKA 2009:** JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost, 2009.
- KAISEROVÁ 2003:** KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesiční myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003.
- KNIHOPIS:** TOBOLKA, Zdeněk – HORÁK, František (edd.): *Knihopis československých tisků od doby nejstarší až*

³² ŘÍČAN 1940; srov. také PUTNA 2008; JUST – NEŠPOR – MATĚJKA 2009, s. 225–300.

³³ NEŠPOR 2010b, s. 26–105.

³⁴ NEŠPOR 2012.

³⁵ PRAŽÁK 1962; KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ – STOKLASOVÁ 2016.

do konce XVIII. století, II/1–9. Praha: Státní tiskárna, NČSAV, Academia, 1925–67.

KOLLÁROVÁ 1999: KOLLÁROVÁ, Ivona. *Cenzúra knih v tereziánskej epoche*. Bratislava: Ústredná knižnica SAV, 1999.

KOLLÁROVÁ 2013: *Slobodný vydavateľ, slobodný čitateľ. Typografické médium v jozefínskej dobe*. Budmerice: Rak, 2013.

KOWALSKÁ 1999: KOWALSKÁ, Eva. Heretici, bludári a prozelyti. Formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781. *Acta Universitatis Carolinae – Phil. et His.* 1999, 5, s. 135–146.

KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ – STOKLASOVÁ 2016: KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ, Gabriela – STOKLASOVÁ, Hana. Evangeličtí kazatelé z Uher – formování nové společenské skupiny. *Cornova* 6, 2016, č. 1, s. 35–60.

KUCHAŘOVÁ – NEŠPOR 2011: KUCHAŘOVÁ, Hedvika – NEŠPOR, Zdeněk R. „Volkshandschriften“ in der Religionsgeschichte der böhmischen Ländern im 18. und 19. Jahrhundert. Barock und Aufklärung bei Katholiken und Nichtkatholiken. *Historisches Jahrbuch* 2011, č. 132, s. 304–353.

LUKÁŠEK 1914: LUKÁŠEK, Josef. *Počátky evanj. církve v Praze. Příspěvek k době toleranční*. Praha: A. Lapáček, 1914.

LUKÁŠEK 1927: LUKÁŠEK, Josef. *Bedřich Vilém Košut a náboženské poměry v revoluční době r. 1848 a za vlády absolutismu*. Praha: V. Horák, 1927.

NEŠPOR 2004: NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2004.

NEŠPOR 2006: NEŠPOR, Zdeněk R. Českého Siona spisba bojovná aneb protestantské polemiky Toleranční doby. *Kuděj* 8, 2006, č. 2, s. 54–78.

NEŠPOR 2007: NEŠPOR, Zdeněk R. Protestantské konfesionální školství v českých zemích v „dlouhém 19. století“. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.). *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*. Brno: CDK, 2007, s. 103–132.

NEŠPOR 2009: NEŠPOR, Zdeněk R. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich, 2009.

NEŠPOR 2010a: NEŠPOR, Zdeněk R. Evangelické kalendáře v „dlouhém“ 19. století. *Český lid* 97, 2010, č. 2, s. 113–143.

NEŠPOR 2010b: NEŠPOR, Zdeněk R. *Století evangelických časopisů, 1849–1948. Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*. Praha: Kalich, 2010.

NEŠPOR 2010c: NEŠPOR, Zdeněk R. S čím se evangelici nechlubí. Neprobádané stránky dějin českých protestant-

ských církví v 19. a na počátku 20. století. In: MAČALA, Pavol – MAREK, Pavel – HANUŠ, Jiří (edd.). *Církve 19. a 20. století ve slovenské a české historiografii*. Brno: CDK, 2010, 59–74.

NEŠPOR 2012: NEŠPOR, Zdeněk R. Modernizace českého evangelického prostředí: případ svobodných církví. *Český časopis historický* 110, 2012, č. 1, s. 20–51.

NEŠPOR 2013: NEŠPOR, Zdeněk R. Bible českých evangeliků v „dlouhém“ 19. století. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2013, č. 2, s. 107–117.

PIŠNA 2013: PIŠNA, Jan. Druhý život Kralické bible v 18. a na začátku 19. století – edice hallská a přešpurská. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2013, č. 2, s. 175–193.

PRAŽÁK 1962: PRAŽÁK, Richard. *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*. Praha: SPN, 1962.

RITTERSBERG 1850: RITTERSBERG, [Ludvík]. *Kapesní slovníček novinářský a konversační I*. Praha: J. Pospíšil, 1850.

PUTNA 2008: PUTNA, Martin C. Místo osobností z protestantského prostředí v české kultuře po roce 1918. *Lidě města* 10, 2008, č. 3, s. 45–81.

ŘÍČAN 1937: ŘÍČAN, Rudolf. Pokus o spojení čes. evangeliků r. 1868 a 1869. *Reformační sborník* 1937, č. 6, s. 135–151.

ŘÍČAN 1940: ŘÍČAN, Rudolf. *Význání a vyznavači. Z historie českého protestantismu XIX. století*. Praha: KSML, 1940.

ŠORM 2007: ŠORM, Petr. Četba a literatura v životě opočenských nekatolíků na přelomu první a druhé třetiny 18. století. *Český lid* 94, 2007, č. 3, s. 257–282.

TOMÁŠOVÁ 2018: TOMÁŠOVÁ, Veronika. *Evangelíci na Těšinsku v tolerančním období (1781–1861)*. Český Těšín: SCEAV, 2018.

WÖGERBAUER – PÍŠA – ŠÁMAL – JANÁČEK et al. 2015: WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel et al. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014, Svazek I, 1749–1938*. Praha: Academia, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015.

ZEMAN 2010: ZEMAN, Václav. Německý evangelický sbor v Podmoklech v letech 1851 až 1874. *Děčínské vlastivědné zprávy* 20, 2010, 2, s. 3–28.

Prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D.

Fakulta humanitních studií UK

U Kříže 8, 158 00 Praha 5